

Aydınlanma Sorununa Giriş Denemesi

Yrd. Doç. Dr. İsmail KILLIOĞLU*

Özet

Bu makalede; Yeniçağ Felsefesi'nde Avrupalı entelektüel bir hareket olan Aydınlanma ele alınmaktadır. Aydınlanma'nın anlam ve özelliklerine işaret edilmekte ve felsefi düşünce içinde ortaya çıkan sorunları tartışılmaktadır. Aydınlanma'nın tarihi ve felsefi süreci irdelenmektedir. Aydınlanma'nın bazı kavram ve ilkeleri ve günümüz entelektüel hayatı üzerindeki etkileriyle Aydınlanma'ya yöneltilmiş eleştiriler tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Yeniçağ Felsefesi, Aydınlanma eleştirisi.

Abstract

This article deals with the Enlightenment, which is a European intellectual movement in the New Ages Philosophy. It elaborates the meaning and characteristics of Enlightenment, and also discusses the problems that it constitutes within the philosophical thought. Some terms and principles of Enlightenment, and their effects on today's intellectual life, and criticism directed to Enlightenment have also been discussed.

Key Words: Enlightenment, New Ages Philosophy, Criticism of Enlightenment.

1. Sorun'un Ortaya Konuluşu

James Schmidt'in derlemesini yaptığı bir çalışmanın başlığı "Aydınlanma Nedir?" dir. başlığın hemen altında "onsekizinci yüzyılın cevapları ve yirminci yüzyılın soruları"¹ ibaresini yerleştirir. Yaklaşık iki yüzyıl önce Almanya'da "Berlinerische Monatsschrift" dergisinde Moses Mendelssohn "Über die Frage: was heisst aufklären? "On the question: What is Enlightenment?"² yani "Bir soru üzerine: aydınlanma nedir?" adlı bir yazıyı 1784 yılında yayımladığında, dönemin aydın çevresinde hararetle tartışılan bir konuyu alenileştirir. Mendelssohn'un alenileştirdiği tartışmaya, İmmanuel Kant, cevap babında görünür gibi olan "Beantwortung der Frage: was ist aufklärung?" "An Answer to the question: What is Enlightenment?"³, yani "Bir Soruya Cevap: Aydınlanma nedir?"i temel bir sorun boyutuna taşır.

Böylece, "Aydınlanma" (Aufklärung, Enlightenment) kavramı bir dönem

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ James Schmidt, *What is Enlightenment? Eighteenth -Century Answers and Twentieth- Century Questions*, California 1996.

² Schmidt, a.g.e., s. 53-57.

³ Schmidt, a.g.e., s. 58-64.

zihniyetinin ve ona bağlı çeşitli sorunların simgesi olarak düşünce, özellikle felsefe tarihindeki yoğun tartışmaların kaynağı konumuna gelir. Öte yandan Yeniçağ ya da Modern çağ olarak nitelenen süreç içinde kendine özgü bir dönemin adı olarak anılmaya başlar. Bundan hareketle felsefi düşüncenin tarih içinde gelişim süreçlerinin belirlenmesinde ve yerine göre ayırımında dönüm noktası, hatta ölçüsü şeklinde anılır.⁴

Mesela Yeni-Kantçı felsefe tarihçisi Karl Vorlander Felsefe Tarihi'nde “**Aydınlanma Felsefesi**”(**Tenevvür Felsefesi**) başlığı altındaki bölümde şöyle der: “İlkçağda olduğu gibi Yeniçağda da, başlıca varlık-metafizik bir felsefe dönemini, daha ziyade antropolojik bir felsefe dönemi izler. İlkçağda Sofistlik, Yeniçağda Aydınlanma. Bundan başka bu iki muhtelif zamanın şöyle bir benzerliği vardır: İlk dönemde ele alınan muazzam bilgi sorunları-gerçekte Yeniçağ'da, İlkçağ'a nisbetle kıyas kabul etmez bir surette daha kuvvetlidir - ikinci dönemde önce daha çok herkesin anlayabileceği sorunların ardında kalır ver her iki dönemin hazırladığı Platon'un ve karşılık olarak Kant'ın sistemlerinde klasik çözüm tarzını kazanır. Buna karşılık, her iki orta dönemde (Sofistlik – Aydınlanma) felsefi sorunlar, genel eğitim ve kültür sorunları ve edebî, içtimaî ve siyasî ilişkilerle çok yakından ilgilidir. XVIII. yüzyıl Aydınlanma Felsefesi olarak adlandırılan ve hemen hemen bir asır(x) devam eden bu akım, İngiltere'de Stuart'ların düşürülmesi ve 1688 yılının “şanlı” ihtilali neticesinde manevî ve maddî ilgilerin kuvvetli bir inkişafı için yol açılması dolayısıyla başlamıştır. Bu akım İngiltere'den Fransa'ya geçer ve Ancien régime (Eski yönetim)'in siyasî, dinî ve içtimaî baskısı altında daha ziyade olumsuz muhaleftekâr bir renk kazanır. Nihayet bu akım, üç büyük kültür memleketinin bir üçüncüsü olan Almanya'yı da kuşatır ve burada Leibniz'in ve ekolünün eğilimleriyle kaynaşır.”⁵

Böylece konunun öncelikle zihnin ilgi ve merak alanına girmesi gerektiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Aydınlanma kavramının, kavramın içeriğinin, özelliklerinin, köklerinin, ilgi alanlarının ve bağlamlarının dikkate alınmasına da imalarda bulunduğu, işaretler edildiği rahatlıkla düşünülebilir. Aslında Vonlander'den aktardığımız satırlar, belki de, Aydınlanma konusu hakkında genel ve ortalama nitelikte kabul edilir bilgiler verdiği için tercih edilmiştir. Oysa Aydınlanma'nın kavramlaştırılmasından başlayarak içeriği,

⁴ Vorlander, başlangıç olarak 1689, son olarak 1781 yılını alır. Çünkü ona göre, 1689 yılında John Locke'un *Epistola de Tolerantia: Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*, 1998'u, 1781'de Kant'ın *Kritik der reinen Vernunft:Saf Aklın Eleştirisi*, 1993 yayımlanır. Buna karşılık, Aydınlanma'nın başlangıcını Bacon'ın *Novum Organum*, 1620'una, hatta dönemin karakteristik ideallerini temsil eder görünen Hobbes(1588-1679)'a dayandırılması gerektiğini ileri süren görüşler de vardır (C. Gray Shaw, *Encyclopdia of Religion and Ethics* (ed.James Hastings), V, Edinburg 1937, s. 310.

⁵ Karl Vorlander, *Karl, Felsefe Tarihi* (çev. O. Sadeddin), II, Eski Harflerle Basım, İstanbul 1928, s. 161.

kısaca bağlamı, tarihi, ilkeleri, en önemlisi de felsefî düşünce ve uygulaması, dolayısıyla sonuçları, bir dereceye kadar XVIII. yüzyılda doğurduğu heyecanla genel bir kabul görmüştür, denilebilir. Ama bu Aydınlanma kavramının ima ve işaret ettiği her şeyin, sözgelimi üzerindeki tartışmalar saklı tutulmak kaydıyla, bir Platon'un idea kavram ve öğretisi, bir Aristoteles'in madde ve form ilkeleri, Descartes'in yöntemsel kuşkusu ve akıl tanımı ya da Kant'ın "Saf Akıl", "Pratik Akıl" ve Kategorileri gibi felsefî düşüncenin vazgeçilmez konu ve sorunlarıyla yan yana konulamaz. Kaldı ki, Aydınlanma'yı savunan, özellikle Fransız Aydınlanmacıları, simgesel denilecek biçimde "Les Philosophes" olarak tanımlanmışlar⁶ ve kendilerine özgü özgün felsefî bir sistem ya da öğreti ortaya koyamamışlardır. Schmidt'in derlemesinin alt başlığı olan "Onsekizinci yüzyılın cevapları ve Yirminci yüzyılın soruları" ibaresi, Aydınlanmanın hâlâ tartışmaya açık imkanlar barındırdığını çağrıştırmaktadır. "Cevaplar"ın "Sorular"a dönüşmesi, işte Aydınlanma kavram, konu ve bağlamlarının düşüncenin, özellikle felsefî düşüncenin canlı, hararetli, bir o kadar da önemli olduğunu, sanıyorum anlatmaktadır.

Bu bağlamda Aydınlanma'ya bir sorun ve o sorunun da nasıl kavramlaştırıldığına özetle bakmak gerekmektedir.

2. Kelimeden Kavrama

2.1. İngilizcede

Webster büyük sözlüğünde "Enlightenment" kelimesini "aydınlık hareketi", "aydınlanmış varlığın durumu", "ruhun aydınlanma içinde yaşaması" anlamlarını verir. Kavram anlamında da XVIII. yüzyılın felsefî bir hareketi ya da akımı olarak, insan aklının yetkesine (power), siyasî, dinî yenilenmeye ve eğitim öğretisine inanç" şeklinde tanımlar.⁷

A Dictionary of Philosophy'de "Enlightenment" kelimesini "Akıl Çağı" (Age of Reason)'yla eş anlamda kullanarak şöyle açıklar: "XVIII. yüzyıl Fransa'sında, batı felsefesinde kalıcı etkisi ve Fransız Devrimine kılavuzluk eden ilerlemeci ve özgürlükçü düşüncelerin ortaya çıkmasıyla nitelenen çağ. Bilimsel bilginin yükselmesiyle görgücü, doğacı ve maddedi öğretilerin gelişmesi ve Kiliseye güçlü bir muhalefetin artmasının meydana gelmesidir." Ansiklopedi'nin yayımı çağın göstergesi olur.⁸

Bir başka gösterge, XVIII. yüzyılın ünlü Alman gravür sanatçısı Daniel Chodowiecki bakır üzerine yapılmış gravürüne "Aydınlanma" adını verir. Gravürün

⁶ Frederick Copleston, *Aydınlanma* (çev. A. Yardımlı), VI/1, İstanbul 1989. s. 13, 17, 42, 88 vd.; Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi* (çev. E. Aslan), Ankara 1999, s. 15, 16, 18, 51, 54 vd.

⁷ Webster, *Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*, New York 1996, s. 474.

⁸ Antony Flew, *A Dictionary of Philosophy*, London 1984, s. 106.

“ön planında, ağaçların arkasında bir büyük, diğeryise daha küçük iki kulesi görünen şato benzeri bir yerleşime ait, karanlık ormanın gölgesindeki şose, toprak yolda, bir yaya ile tek başına bir atlının peşi sıra bir yük arabası, ışınlarını henüz ağarmakta olan gökyüzüne gönderen ve yerleşim yerinin arındaki sis perdesini dağıtmak üzere olan sabah güneşinden gelen aydınlığa bürünmektedir.”

“Aydınlanma” tasvirini Chodowiecki ayrıca yorumlama gereği duyar: “Mantı-ğın bu yüce eserinin şimdye kadar (belki de konunun kendisi hâlâ yeni olduğu için) ufukta yükselen güneşten başka hiçbir genel, anlaşılır ve alegorik simgesi olmamıştır. Bu simge, her zaman bataklıklardan, buhurdanlardan ve kurbanlık hayvanlardan putperest sunaklarında yakılan kurbanların üzerinden yükselecek ve böylece bunları kolayca gizleyebilecek olan sisten ötürü herhalde daha uzunca bir süre en uygun simge olarak kalacaktır. Bununla birlikte sadece güneş ufukta yükseldiği zaman, sisin hiçbir zararı yoktur.”⁹

Aydınlanma’yı güneş ile simgeleyen bu gravürün bir başka yorumu, çağının gelişme, değişme ve reformunu anlattığı düşünülebilir: “Aydınlanma’nın, her zaman öncelikle ve çoğunlukla tan kızılığıyla birlikte serinlik getirir gibi görünen ve sonunda iyiliksever sıcaklığı getirecek olan sıcaklığı getirdiği”dir.¹⁰ Eğer sıcaklık sonradan geliyorsa, aklın güneşe benzetildiğine İngilizce bir karşılaştırmada rastlanmaktadır: “Işığı değişmez, bir örnek ve kalıcı olan”. Böylece “Işık”, XVIII. yüzyılda yeni bir anlam kazanırken, akıldan, özgürlükten veya mutluluktan her sözedilişte kullanılacak ve yüzyılı tanımlayan her kavrama yansiyacaktır. Ancak “**Enlightenment**” kavramı, XVIII. yüzyılda “Akıl Çağı” ibaresiyle rekabet halinde ortaya çıkmış olsa da, mesela filozof Berkeley “kölelik ve batıl inanca rağmen ortaya çıkıp kendi yolunu çizen o ışık okyanusu”ndan sözeder. Bir diğer İngiliz de yüzyıl için “geçmiş zamanların ümitlerinin ve imgelemelerinin ötesinde aydınlanmış” nitelendirilmesinde bulunur. Fakat ünlü İngiliz şairi Alexander Pope, Newton’un mezar kitabesindeki şiirinde çağın “bütünlüğünü büyük felsefi ve doğa bilimsel birleşimine gururla işaret eder.”:

“Doğa ve yasaları gecede saklıydı. Tanrı, ‘Newton olsun!’ dedi ve her şey ışık oldu.”¹¹

Aydınlanma’ya bu anlamı yükleyenlere göre, “Işık artık Doğu’dan değil, Batı’dan yükselmektedir.” (*Ex occidente lux!*) Ama sadece özgürlükçü İngiltere’den değil, aynı zamanda mutlak monarşiden kurtulan Fransa’dan da yükselmektedir.

⁹ Ulrich Im Hof, *Avrupa’da Aydınlanma* (çev. Şebnem Sunar), İstanbul 2004, s. 1.

¹⁰ Hof, *a.g.e.*, s. 1-2.

¹¹ Hof, *a.g.e.*, s. 2.

2.2. Fransızcada

Aydınlanma Fransızca'da "**Lumière**" kelimesiyle karşılanmaktadır. Lumière; Işık, zîya, meşale, mum, yanan lamba, ruhu aydınlatan şey, nur, aydınlık, hakikat membaı yanında anlayış (intelligence), bilgi (connaissance), ruh safiyeti (clarte d'esprit) anlamlarına gelmektedir.¹² Lumières zamanla özgül bir kavram niteliği kazanacaktır. Mesela "sadece doğal aklın ışığı, insanları bilimde ve beşeri bilgide mükemmelliğe ulaştırabilir" ifadesinde olduğu gibi. Ya da düşünür, siyasetçi ve devlet adamı Turgot'nun 1750 yılındaki şu sözünde görüldüğü gibi: "sonunda bütün gölgeler dağıldı, her taraftan bu ne güzel bir ışık, bu ne kusursuz bir insan mantığı". Burada kastedilen anlamı "*ve kaba bilgisizliğin ürettiği şey kayboluyor/bir ışık yüzyılının aydınlık gününde*" mısraları şiirsel bir ifadeye kavuşturmuştur.¹³ Fransızca'daki bu alıntılar, İngilizce alıntılardan tarih itibariyle sonradır.

2.3. İtalyanca ve İspanyolcada

Buna karşılık İtalyanca Aydınlanma anlamındaki "**İlluminiso**" kavramı, daha sonradır ve ancak XX. yüzyılda yaygınlaşabilmiştir. Bunun yerine XVIII. yüzyılda Fransızca'dan aktararak benimsenmiş gibi görünen "**Luci i lumi illuminato**" ibaresiyle yetinilmiştir. İspanya'daysa eski "**İlluminismo**" kavramının yerini "**İlustración**" almış ve kullanılmıştır.¹⁴

2.4. Almancada

Eskiden sadece meteorolojik bir anlamda kullanılan Almanca "**Aufklärung**" kelimesinin "**İşıklandırma**" ve benzeri fiil halini kazanması Aydınlanma Çağı'nda ancak seksenli yıllardan başlayarak kavram anlamı kazanması mümkün olmuştur.¹⁵

Tarıbilimci ve eğitim reformcusu J.F. Zöllner, 1783 yılının Aralık ayında "**Berlinische Monatsschrift**" dergisinde resmi evlilik törenlerinin önemi üzerine bir makale yayımlar. Derginin "**aufklaren**", "**aufgeklarte**" ve "**Aufklärung**" kelimelerini kullandığını belirterek, bir dipnotta şu soruyu sorar: "*Aydınlanma nedir? Hemen hemen hakikatin ne olduğunun bilinmesi kadar önemli olan bu soru aydınlanmaya başlamadan önce cevaplandırılması gereken bir sorudur. Ve ben hala bu sorunun cevabını bulabilmiş değilim.*"¹⁶ Sonraki on yıl içinde Aydınlanma üzerindeki tartış-

¹² İ.Hakkı Danişmend, *Fransızca-Türkçe Resimli Büyük Dil Kılavuzu*, I, İstanbul (tarihsiz), s. 804; Hof, a.g.e., s. 2.

¹³ Hof, a.g.e., s. 3.

¹⁴ Hof, a.g.e., s. 4-5.

¹⁵ Hof, a.g.e., s. 3.

¹⁶ Schmidt, a.g.e., s. 23.

malar Alman edebiyat ve felsefe dergilerinde yaygınlaşacaktır.

Zöllner'in "**Aufklärung**" kelimesinin anlamı hakkında sözkonusu makalesinde dile getirdiği şaşkınlık kuşkulu bir şaşkınlıktı. *Berlinische Monatsschrift* ile yakın ilişkisi olan "**Aydınlanma Dostları**" adlı gizli bir topluluğun, Mendelssohn gibi, Zöllner de üyesiydi. Bu sırada J.K.W. Möhsen topluluk üyelerini "**Aydınlanma Nedir?**" sorusunu cevaplandırmaya yönelten ve "**Vatandaşların Aydınlanması İçin Ne Yapılmalı?**" sorusunu cevaplama amacıyla olan bir tebliğ sunar. Konu etrafında tartışmalar devam eder. Mendelssohn da bir konferans verir. Zöllner'in "**Aufklärung**" kelimesinin anlamı hakkındaki sözde karışıklığı, mantıksal bir tutum olmasının yanında, Mendelssohn'un hareket noktası olan dilbilimsel kullanımın da tuhaflığını gösterir: "**Aydınlanma, kültür(kultur) ve eğitim(Bildung)sözcükleri dilimize yeni girmiştir. Bu sözcükler, yaygın olarak, yalnızca yazınsal söyleme aittirler. Kitleler onları nadiren anlayabilirler.**" Bu cümleler "**Aufklärung**" sözcüğüne edebiyat ve ahlak dergilerinde geniş bir kullanım alanı sağlayan Mendelssohn'un yazısından on yıl önce yazılmıştı. Böyle olmakla birlikte sözcük başlangıçta farklı çağrışımları ifade etmekteydi. Sözelimi Kaspar Stieler'in bir eserinde, "**Aufklärung**" sözcüğü "**Ausklärung**", yani hava durumunda yaşanan bir değişim anlamındaki kavramla eş anlamlı olarak kullanılmasına rağmen, Stieler daha sonra sözcüğe metaforik şekliyle "**bilginin berraklaşması**" ile "**havanın berraklaşması**" anlamlarını yükliyordu. Hastalık ya da uykudan sonraki bilinçlilik haline dönüşü ifade etmek üzere kullanılan ve sözcüğün sıfat hali olan "**aufgeklärte**", ancak XVIII. yüzyılın ortalarına doğru yaygınlaşabildi. Yüzyılın ilk yarısında "**aufklaren**" kavramı, "**ausklaren**" ve "**erleuchten**" sözcükleriyle birlikte, İngilizce "**enlighten**" ve Fransızca "**éclairer**" kavramlarını karşılamak üzere kullanılabilirdi. 1760'lı yıllara doğru Nikolai, **Allgemeine Deutsche Bibliothek**'teki teolojik literatür eleştirilerinde, "**Aufklärung**" sözcüğünü kavramların ve aksiyomların berraklaştırılmasına atıfta bulunmak üzere kullandı. 1780'lere doğru "**Aufklärung**" kavramı, yaşanan zamanı da kapsayıcı şekilde, bir kültürü veya bir çağı nitелеmek üzere kullanılmaya başlandı.

Aufklärung, Kultur ve Bildung kavramlarının kullanımları için belli bir uzlaşma sağlanamadığından dolayı, Mendelssohn, bir tanım teklif etmekte kendini özgür hissetti. Ona göre bu üç kavram, sanayinin ve insanlığa daha iyi bir ortam sağlamak amacıyla harcanan çabaların sonucu olarak, toplumsal hayatta sözkonusu olan dönüşümleri niteler. Bu üç kavramdan en köklü olanı, kolayca çevrilmeye imkan vermeyen ve sadece "eğitim" veya "kültür" biçiminde aktarılması sakıncalı olanı Bildung kavramıydı. Aufklärung, Bildung'un sadece bir yönünü anlatabilirdi. Bildung sürecinin kuramsal yönü olan Aufklärung, "**insan yaşamının unsurları arasındaki rasyonel bir yansıma**"yı içinde barındırır. Buna karşılık Kultur "**el yapımı sanatlarla, toplumsal değerlerdeki iyilik, zarafet ve güzellik**"

şeklindeki “pratik” meselelerle uğraşır. Bir dostuna onurun anlamını özetlerken Mendelssohn şöyle yazar: “Aydınlanma kuramla, bilgiyle ve önyargıların ortadan kaldırılmasıyla ilgilenir; kültür ise ahlakla, toplumsallıkla, sanatla ve yapıp etmeyle meşgul olur.”¹⁷

Kavramın benimsenmesiyle XIX. yüzyılda gerçekleşebilecektir. Ne var ki “ışık” kavramına farklı alanlarda da olsa rastlanmaktadır. Aydınlanma ve ışık, özgürlük ve ışık gibi. “Aydınlanmak... çeşitli örtme ve gizlemeleri göz önünden kaldırmak, akılda ve yürekte onu ışıklandırıp ısıtacak olan ışığa yer vermek, insanın belirleniminin gerçek mutluluğu tehdit ettiği yerde doğruluğun ve düzenin alanına girmek demektir.” Weiland, “gözlerimiz için ışık ne anlama geliyorsa, insan aklı için de aynı anlama gelen” düşünce ve yayın özgürlüğünden bahsetmektedir. Buna karşılık Herder çağının ayırt edici özelliğini “ışıklandırılmış yüzyulumuz, bu en aydınlık yüzyıl” olarak adlandırır.¹⁸

Özetle Aydınlanma kavram haline dönüştürülerek, “yeni ışık”ın her türden “örtme ve gizlemeler”i ortadan kaldırmasına kesin bir inanç beslenecektir. Kölelik ve batıl inançlar yok edilmeli, “gölgeler” ışık ile dağıtılmalıydı, ama fanatikler “karanlığı, körlüğü ve bilgisizliği korumak istiyor, ışığın yükselmesinden nefret ediyorlardı.”

Aydınlanma kavramı bağlamında oluşan bu anlayış, daha doğrusu zihniyet, XVIII. yüzyılı esas alarak tarihin dönüm noktasını da belirlediğini düşünüyordu. Önceki çağlar ışıktan adeta yoksun gibi algılanıyordu. Aynı zamanda insanlık tarihi dünyanın yıkımına, kıyamet gününe giden bir yol değildir. Aksine tedricen gelişen bir oluş, varoluş için ilkel başlangıçların ilerlemesiydi. Bir başka ifadeyle, insanın ve insanlığın ilerlemesinin tarihî yönden incelenmesi alanına, mesela tarih felsefesine ilişkin bir girişimin başlangıcı adımı olacaktır. Voltaire, Ferguson ve İselin yüzyılın ortalarında ilk adımı atanlar olurken, Weiland, Hume, Herder, Lessing, Mably, Kant ve Condorcet’ye uzanan bir çizgi de belirecektir.

Aydınlanma’nın simgesi olan ışık, yüzyılın düşünsel tasavvurunu oluşturmakla kalmadı. İnsanın bütün ilgi alanlarına sirayet etti, yönlendirdi ve etkiledi. Sözkonusu ışığın yayılması gereken alanların tasvirini yapan şu satırlar dikkate alınmalıdır: “Devlet ekonomisinin, siyasetin, medenî ve askerî kanununun, dinin, geleneklerin, kamusal eğitimin, bilimlerin ve sanatların, sanayinin, tarımın ortak anlayışımızın her parçasında biraz ışık yaydığı”dır. Chodowiecki’nin “Aydınlanma” gravürü Montesquieu’nün duygu dünyasında yankılanacaktır: “Sabahları ışığı görmenin sevinciyle uyanıyorum. Bir tür büyülenmeyle ışığa bakıyorum ve günün geri

¹⁷ Schmidt, a.g.e., s. 2, 4.

¹⁸ Hof, a.g.e., s. 3-4.

kalanında halimden hoşnut oluyorum.”¹⁹

3. Sorun’un Kavramlaştırılması

3.1. Genel Olarak

Nedenleri üzerinde tartışmayı sonraya bırakarak, XVIII. yüzyıl felsefesine “Aydınlanma Felsefesi”, dönemine de “Aydınlanma Çağı” adı verilmiştir. Öncelikle, sözkonusu yüzyılın felsefesine neden bu ad verilmiştir? “Aydınlanma”nın ne demek olduğu sorusu da kendiliğinden belirir. Cevap olarak hemen aydınlanmak isteyeninin insanın kendisi, aydınlatılması istenenin ise, insan hayatının anlamı, dolayısıyla düzeni olduğu, öncelikle düşünülebilir. Bunun tarihi olgu bakımından bir anlam ifade ettiği ve açıklanmasının makul nedenlere dayandırılabilceği öngörülebilir. Tarihî süreç içinde insanın hayatın anlamı ve düzenini dayandırdığı ilkeler ve değerler, tavır ve biçimler anlamını, önemini ve canlılığını zamanla yitirebilir. Dolayısıyla hayata yeni bir anlam, düzen verecek, kılavuzluk edecek düşüncelere, ilkelere ve değerlere ihtiyaç duyularak bir arayışa yönelinebilir. İşte yeniçağın XVIII. yüzyılda “Aydınlanması”nı bu türden bir arayışa ve buluşa bağlamak mümkündür. Ancak, Aydınlanmayı başlatan sorunun ilk olarak XVIII. yüzyılda ortaya konmadığını hatırlatmak da gerekir. Çünkü Ortaçağ’ın gerilemesi yanında Rönesans ile bu sorunun ortaya konulduğu, özellikle XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren “insanın varlığının anlamı ve bu dünya içindeki yeri” nin bir sorun olarak kavranmaya başlandığı söylenebilir.²⁰

Bir başka ifadeyle, Ortaçağ’ın ve Rönesans’ın sonlarında, insanı, evreni ve şartlı da olsa Tanrı’yı kavrama ve açıklamada akıldan başka yetke (authority)yi benimsemek istemeyen bir düşünce yönelimi belirir. Sözkonusu düşünce dini inançlara karşı başlangıçta mücadele ya da reddetme şeklinde bir tavır içinde gözükmez, daha çok ilgi ve alanını sınırlama isteği olarak kendini ifade eder. Buna göre “inanç hakikatleri” ve “akıl hakikatleri”²¹ vardır ve bunların her ikisi birbirleriyle uyumlu hale gelecek ve örtüşecektir. Bu yaklaşımın kısmen içtenlik-

¹⁹ Hof, *a.g.e.*, s. 5-6.

²⁰ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, III. Ankara 1974, s. 335; Macit Gökberk, *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, İstanbul 1997, s. 68. Ortaçağ uygarlığının kaynakları, mahiyeti ve nitelikleriyle düşünce ve kültürel gelişmeleri için bkz.: G.Burton Adams, *Civilization/During the Middle Ages, Especially in Relation to Modern Civilization*, New York 1905; Frederick B. Artz, *Ortaçağların Tini* (çev. A.Yardımlı), İstanbul 1996; Ortaçağ’da insan, hayat, toplumsal ilişkiler ve kültür için bkz. George Duby, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü* (çev. M.A.Kılıçbay), Ankara 1995; Ortaçağ felsefesi için bkz. Etienne Gilson, *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu* (çev.Şamil Öçal), İstanbul 2003;Ortaçağa duyarlı ve hüzünlü bir yaklaşım için bkz. Johan Huizinga, *Ortaçağın Gınbatımı* (çev. M.A.Kılıçbay), Ankara 1997.

²¹ Gökberk, *a.g.e.* (1974), s. 174 vd.; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi* (çev.H.V.Eralp), İstanbul 1964, s. 144 vd.; İslam bilim ve düşüncesinin Ortaçağa etkisi için bkz. Bekir Karlıga, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004. Zengin bir kaynakça verilmiştir.

le, kısmen de şeklen dine saygı gösterilmesi yanında, asıl olarak “dinin salt düşünme sürecine” karışması istenmiyordu. Ne var ki bu isteğin ya da ilkenin tam olarak gerçekleştiği söylenemez, ama belli bir etkisi de göz ardı edilmemelidir. Burada temel sorun bilginin tek kaynağı olarak aklın bağımsızlaştırılması ve güçlendirilmesiydi.²² Bu yaklaşım ya da bu düşünce akımı, XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın kesişme sınırında doruğa ulaşırsa da etkisi günümüze, yani XX. yüzyıla kadar sürer.²³ Ancak bu sonuç, eş deyişle başarıda, çeşitli etmenler, eleştirel sistematik kuşku, ayrıca “mistisizm”in katkısı söz konusudur. “Mistisizm” bakımından katkı, “dinsel varlığın ağırlık merkezini başka yere koyarak” Dogmacılığı sarsmasıdır. Ek olarak bizzat ruhun “içsel hayatını” vurgulaması, dolayısıyla ağırlık merkezini ruha yönlendirmesidir. Ayrıca mistisizm, bir anlamda bağımsızlık ve özgürlük ilkesinin temelini atar ve bunun gelişimi, aklın itibarına da fayda sağlar. Elbette akıl ile inanç arasındaki karşıtlığı gidererek sonucu “berabere ilan” etmemiş, ama inançtan yana da tavır almıştır. Bunu mantıklı düşünmenin bütün imkan ve güçlerini harekete geçirerek yaparken cesaretli davranmayı da güçlendirmiştir. Böylece sonuç, aklın galibiyeti şeklinde olmuştur. Daha sonra akıl, tutarlı düşünmenin varlığını haklı çıkarmayan her şeyi bertaraf etmekle ve daha büyük, evrensel dünya sisteminin kurulmasında yaratıcı olarak iş görmekle o denli güçlenmiştir ki sınırsız egemenliği ele almıştır. Teoloji ya da tanrıbilime bulaşmamış ve onunla uzlaşmaya çalışmamış, üstelik ondan parça koparmaya uğraşmıştır. Bu düşmanca tutumu, yani tanrıbilimi, Kilise ve dogmayı bitirme işini genel olarak dine taşımıştır.²⁴

Bu yaklaşımı dünya görüşü ölçeğinde ele aldığımızda, yenedünya görüşünü oluşturan unsurlara bakmak yerinde olacaktır.

3.1.1. Nesnelcilik: Bu görüş, entellektüel, dolayısıyla nesnelci niteliktedir. İlkçağ ve ortaçağın dünya tasavvuru insanbiçimci (antropomorfe)ydi. Bu dünya tasavvurunda doğa ben-gibi ve iradîydi, derunî ya da içsel güçlerle ve özelliklerle (qualitates occultae) donanmış tözler (substantia) bileşimiydi. Rönesans dönemi bazı düşünürlerde, mesela Paracelsus, Bruno, bir ölçüde Bacon’da bu görüşün etkisini görmekteyiz. Tezahürünü tanrıbilimde buluruz. Burada amaç ya da erek (telos, gaî), iradeyle sıkı ilişki içindedir. Eğer doğa benliğinden koparılacaksa, o takdirde onun içinde önce amacı çıkarmak, sonra da erekbilimsel (teleologique) ilkenin yerine nedensellik (causalité) ilkesini koymak gerekir. Ayrıca neden ile etki ilişkisinin belirlenmesi, arındırılması da şarttır. Benzer durum töz için de söz

²² Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi* (çev.G.Aytaç), İstanbul 2010, s. 9.

²³ İsmail Killoğlu, *Günümüz Felsefe Akımları*, Ders Notları, İstanbul 2010, s. 1vd.

²⁴ Ewald, *a.g.e.*, s. 10; I. Kant, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt” (çev.N.Bozkurt), *Toplumbilim Dergisi/Aydınlanma Özel Sayısı*, İstanbul 2000, s. 11; I. Kant, *Seçilmiş Yazılar* (çev.N.Bozkurt), İstanbul 1984, s. 211-222; Gökberk, *a.g.e.* (1974), s. 207 vd.

konusudur. Sonuç olarak nesnenin veya varlığın, insanbiçimciliğin dışlanmasıyla temellendirilmesini benimseyen Aydınlanma felsefesinin sadece amaç ve gücün metafizik ilkesini değil, aynı zamanda töz ilkesini tartışma konusu yapmasının gerekliliği de kavranır.²⁵

3.1.2. Felsefi düşüncenin yeni durumu: Bu nesnelci eğilim, felsefi düşüncenin dünya karşısındaki yeni durumuyla açıklanabilir. İlkçağ, özne ve nesneye bölünebilen dünyanın bütününden hareket ediyordu. Hıristiyanlıkla birlikte, Ortaçağda tek yanlılığa kadar hakim olan “ben”e yönelik gerçekleşti.

Buna karşılık Rönesans, “nesne çağını” getirdi. Bu dış dünyanın malzemesine nüfuz etme çağı olarak da nitelendirilebilir. Ama bunu astronomi ve coğrafya, keşifler ve icatlar çağı şeklinde de tasvir edebiliriz. Benzer biçimde güzel sanatlar, mimarî çağ, edebiyatta, tarihte, hukuk ve devlet öğretisinde insanı natüralistçe yansıtmaya çağı olarak da tanımlamak mümkündür. Daha teknik anlamıyla matematiksel mekanik ya da mekaniksel fizik çağı da denebilir. Copernicus, Columbus, Machiavelli, Galileo, Newton vb. temsil ettiği çağ. Benmerkezcilik, Ortaçağı nasıl öznelciliğe (subjectivisme) götürmüşse, nesneye yönelik de Yeniçağı nesnelciliğe (objectivisme) öyle götürdü. İşte nesnelcilik, özellikle Aydınlanma’ya damgasını böylece vurdu. Nitekim Aydınlanma’nın belirgin özelliği, ruhu, toplumu, devleti, tarihi, ayrı maddi gerçekliğe uyguladığı ve bu alanlarda büyük başarılarını borçlu olduğu temel kavramlara dahil etmesiydi. Nesnelcilik, XIX. yüzyıl maddeci ve pozitivist düşünce çizgilerinde devam edip yaşayacaktır.²⁶ Buna karşılık bir akım Dilthey, Windelband, Rickert ve Bergson’un felsefelerinde ifadesini bularak gelişecektir.²⁷

3.1.3. Entellektüelcilik: Nesnelcilik aynı zamanda entellektüelcilik biçiminde de görülür. Bunu anlamak ve açıklamak anlaşılır bir şeydir. Zihin kadar başka hiçbir şey kişileştirmeden uzaklaştırma yeteneğine ve gücüne sahip değildir. Zihin, en genel, en yüce kavramlara ulaşmayı amaçlar. Dolayısıyla zihin, öznel ve biricik olanı görüngülerden (fenomen) soyutlar ve en son varlık öğelerine indirgemeye çalışır. Zihnin soyut işlevi aynı zamanda çözümleyici (analytique), tasnif edici niteliktedir ve matematik onun temel çalışma alanıdır. Çünkü yasanın kendisi kendi geçerli nesnesini aritmetik ve geometri değerleri içinde sağlar. Kant’ın ifadesiyle: “Matematik, kavramlardan kurgulama yoluyla” elde edilen bilgi olarak da tanımlanabilir. Doğa ya da kültür (beşeri, manevi) bilimlerinde, eş deyişle, nesnesi dış ya da iç gerçekliğin bir parçası olan bilgi alanlarında durum

²⁵ Gökberk, *a.g.e.*(1974), s. 194 vd; Weber, *a.g.e.*, s. 197.

²⁶ Ewald, *a.g.e.*, s. 10-11; Gökberk, *a.g.e.*, s. 223vd. , 231vd.; Weber, *a.g.e.*, 1964, s. 198; Frank Thilly, *Felsefenin Öyküsü* (çev. İbrahim Şener), II, İstanbul 2000, s. 30vd.

²⁷ Kılıoğlu, *a.g.e.*, , s. 61vd., 15vd.

farklıdır.²⁸ Bunlarda nesneyle yasa daha başından itibaren ayrılırlar. Dolayısıyla onların çabası nesnelere yasalarını en basit öğelerine, başka bir söyleyişle atomlarına ayırmaktır. Gerçekten Aydınlanmanın en yüksek bilgi idealinin matematik olduğunu burada hatırlamak, yerinde olacaktır. Hatırlanması gereken bir şey de, bu bilgi idealinin atomculuğa eğilimidir.²⁹ Bu bağlamda matematik, “bütün disiplinlerin en objektifi, en ben’den uzağı”dır.³⁰ Aydınlanma’nın, Descartes’tan süzülüp gelen mekanik doğa tasarımı’nın³¹ kökleri burada aranmalıdır ve bundan dolayı “yüksek derecede objektif bir çağ”³² olarak nitelendirilmiştir. Çünkü Entellektüalizm, Objektivizm, Mekanizm ve Atomculuk en önemli keşişme noktasında birbiriyle yakından ilişkilidir.

Bu dünya görüşü, sadece dış dünyanın araştırılması ve açıklanmasıyla sınırlı kalmadı, aynı yöntem temelinde içsel varlığı da konu edindi ve bir dünya görüşü şeklinde ortaya çıktı. Sözelimi psikoloji adeta “ruh hayatının mekaniği”³³ biçiminde tanımlandı ve çağrışımçı psikolojide ifadesini buldu. Sonuçta bu akılcı mekanizm Tanrı kavramında doruğa ulaşırken, Deizm bu dönemin temel dayanağı oldu.³⁴

Bu bakımdan XVII. ve XVIII. yüzyılın felsefi hareketinin yöneldiği Aydınlanma’nın evren ya da dünya tasavvuru ana hatlarıyla bu temel üzerinde oluştu, denebilir. (Yeniçağ için Gassendi’nin “*De Vita et Moribus Epicuri: Epikuros’un Hayatı ve Ahlakı Üzerine*” ve “*Animadversiones in Decimum Libri Diogenes Laertii, qui est de Vita, Moribus Plddactisque Epicuri: Epikuros’un Hayatı ve Hazcı Ahlakı Üzerine Olan Diogenes Laetius’un Onuncu Kitabına Dair Görüşleri*” adlı eserleri atomculuğun hatırlanmasını sağlama yanında, mekanik doğa ve matematiğin bu konudaki işlevinin önemini işaret eder. Descartes, Bacon ve Hobbes’un sistemlerinin tutarsızlığını öne sürer. Locke’un Birincil ve İkincil nitelikler ayırımını da hazırladığı söylenebilir.³⁵ Ewald’a göre, onun en belirgin özelliğinin nesnel yasallık ideali olduğu söylenebilir. Bu idealin en gerçek ve en değerli saydığı şey ise, genel olan, tipik olan, sınırsız tekrarlanabilir olan, şema, kural, yasa içinde elle tutulabilir olandır. Dolayısıyla bireysele, biricik olana, eşsiz ve tekrarlanamaz olana yer vermediği gibi, biçimi içeriğe tercih eder. Onun için

²⁸ Ernst Cassirer, *The Philosophy Enlightenment* (çev. F.C.A.Koelln-J.P.Pettegrove), Boston 1960, s. 37-38;Doğa ve Kültür Bilimleri yöntemi için bkz. Killoğlu, a.g.e., s. 16.

²⁹ Ewald, a.g.e., s. 12.

³⁰ Ewald, a.g.e., s. 13.

³¹ R.G. Collingwood, *Doğa Tasarımı* (çev.K.Dinçer), Ankara 1999;Cassirer, a.g.e., s. 37 vd.

³² Ewald, a.g.e., s. 13.

³³ Ewald, a.g.e., s. 13.

³⁴ Gökberk, a.g.e., s. 212 vd.; Cassirer, a.g.e., s. 160 vd.

³⁵ (TDÜA) Daha geniş bilgi için bkz. Gökberk, a.g.e., s. 205, 272, 291; Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 2009, s. 398vd.

biçimsel mantık, matematik, mekanik onun bilgi araçlarıdır. Bilgisinin nesnesiyse gerçek olan, kısacası “dünya makinesi”dir.³⁶

3.2. Mendelssohn’un Kavramlaştırması

3.2.1. Eğitim

“Aydınlanma Nedir?” sorusunun ortaya koyduğu sorunun boyutunu genişletici bir tutumu benimseyen Mendelssohn’un görüşleri, ”sorun”un kavramlaştırılma zeminini de , bir anlamda belirlemiştir, denebilir. Daha 1784 yılında bile, ”aydınlanma”, ”kültür” ve “eğitim” kelimeleri Almancaya yeni girerler ve bu kelimeleri halkın çoğunluğunun anlamadığıdır. Ayrıca bu kelimeleri anlam olarak karşılayan kelimelerin farklılıkları da ayırt edilebilmiş değildi. Mendelssohn’a göre, eğitim, kültür ve aydınlanma toplumsal hayatın çeşitli tarzlarıdır, toplumsal durumlarını düzeltmek için insanların gösterdikleri çabaların ve çalışmalarının sonucudur. Toplumsal hayat, insanın yapısı, meslek ve çalışkanlığıyla uyumlu hale getirilebildiği ölçüde toplum da o derecede eğitim sahibi demektir. Eğitimi de ikiye ayırır:

3.2.1.a) Kültür,

3.2.1.b) Aydınlanma.

a) Kültür ise:

- aa) Nesnel ya da pratik olarak, el sanatlarında, sanatlar ve terbiyede keyfiyeti, incelik ve güzelliği;
- bb) Öznel olarak zanaat ve sanatta yetenek, çalışkanlık ve beceriyi;
- cc) Terbiyede ise, eğilimler, dürtüler ve alışkanlıkları amaçlar görünmektedir.

b)Aydınlanmaya gelince, daha çok kuramsal olanla ilgili gözükmektedir. Bu bağlamda, nesnel olarak, akla dayalı bilgiyle;öznel olarak, insanın yapısı için olan önem ve etkileri oranında insan hayatına dair şeyler hakkında akla dayalı düşünme yeteneğiyle bağlantılıdır.İnsanın yapısı, tüm amaç ve çabaların ölçüsü, hedefi ve gözden kaçırılmaması gereken bir nokta olarak nitelendirilmelidir. Dil, bilimler aracılığıyla aydınlanır. Toplumsal ilişkiler, edebiyat ve sohbetler vasıtasıyla kültüre ulaşır. Dıştan gözlendiğinde kültür, bir parlatma (politur)dır.

Aydınlanmanın kültür ile ilişkisi, kuramın uygulamayla, bilginin ahlakla, eleştirinin ustalıklı olan ilişkisine benzetilebilir. Aslında, bunlar birbirine çok sıkı bir şekilde bağlıdır. Her ne kadar, öznel olarak, çoğunlukla birbirlerinden ayrı gözükseler de, böyledirler.

³⁶ Ewald, a.g.e., s. 14 vd.

3.2.2. İnsanın yapısı

Mendelssohn insanın yapısını da ikiye ayırır.

- 3.2.2.a) İnsan olarak insanın yapısı,
- 3.2.2.b) Yurttaş olarak insanın yapısı.

Kültür ile ilgileri bakımından bu iki yön birbiriyle çakışır. Çünkü pratik mükemmellikler yalnızca toplumsal hayata ilişkin olarak bir değer ifade ederler. Buna karşılık, insan olarak insanın kültüre değil, aydınlanmaya ihtiyacı vardır. Toplumsal hayatta sınıf ve meslek, toplum üyelerinin hak ve ödevlerini belirler. Bunlar kendi önceliklerine göre başka başka beceriler ve hüneler, başka başka eğilimler, dürtüler, adetler ve alışkanlıklar, başka bir kültür ve parlatma gerektirirler. Bunlar meslekleriyle ne kadar uyum içindeyse, o toplum ya da ulus o kadar çok kültüre sahiptir.

Bunlar ayrıca her birey için, onun sınıf ve mesleğine göre başka kuramsal bilgiler, bu bilgileri edinmek için de beceriler gerektirirler, yani başka bir aydınlanma derecesini işaret ederler. İnsanı insan olarak ilgilendiren aydınlanma geneldir, sınıflara göre farklılık göstermez. Yurttaş olarak insanın aydınlanması, sınıf ve mesleğe göre değişir.

3.3. Aydınlanmanın Şartları

Bu anlamda, bir toplumun, bir ulusun aydınlanması şunlarla bağlantılıdır:

- 3.3.1. Bilgi oranıyla,
- 3.3.2. Bilgilerin önemiyle. Bu bilgiler de;
  - 3.3.2.a) İnsan olarak insanın,
  - 3.3.2.b) Yurttaş olarak insanın yapısıyla olan ilişkisiyle,
- 3.3.3. Bilginin yaygınlaştırılmasıyla: Bilginin tüm toplum sınıflarına yaygınlaştırılmasıyla,
- 3.3.4. Mesleklere göre olmasıyla.

Bir ulusun aydınlanma derecesi, asgari bu dörtlü ilişkiye göre tesbit edilmelidir; tek tek bu ilişkiler ise, daha basit ilişki unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşur.

İnsan olarak insanın aydınlanması, yurttaş olarak insanın aydınlanmasıyla çatışabilir. Birinciye göre yararlı olan bazı doğrular, bir yurttaş olarak ona zarar verebilirler. Burada dikkat edilmesi gereken çatışma, insan olarak insanın; a)özel veya b)tesadüfi özellikleriyle;yurttaş olarak insanın; c)özel veya d)özel olmayan tesadüfi özellikleri arasında ortaya çıkabilir.

Özsel özellikleri olmadan insan hayvanlaşır. Özsel olmayan özellikler olmadan ise, o, pek güzel bir yaratık değildir. Yurttaş olarak insanın özsel özellikleri olmasa, hukuk düzeni yok olur; özsel olmayan özellikleri olmadan da hukuk düzeni bazı yan ilişkiler açısından aynı kalamaz.³⁷

“Onda insan olarak insanın öz yapısı ile yurttaş olarak insanın öz yapısının uyum içinde olmadığını ve insanlık için yokluğu düşünilemeyen aydınlanmayı toplumun bütün sınıflarına hukuk düzenini tehlikeye sokmaksızın yayamayacağını itiraf etmek zorunda kalan bir devlet, acınacak durumdadır. Felsefe burada ağzını kapasın!Zorunluluk burada yasalar koyabilir, hatta insanlığın başını yere eğmek ve hep baskı altında tutmak için ona vurulmak istenen zincirleri yapabilir!”³⁸ Eğer insan olarak insanın özsel olmayan özellikleri, yurttaş olarak insanın özsel ya da özsel olmayan özellikleriyle çatışırsa, o takdirde istisnai durumları düzenleyen ve çatışma halinde kararları belirleyen kurallar konmalıdır.

“Eğer insanın özsel özellikleri talihsiz bir şekilde özsel olmayan özelliklerle çatışma içine sokulduysa ve eğer bazı yararlı ve insanı güzelleştiren doğruları, din ve ahlakın insandaki temel ilkelerini yıkmadan yaymak mümkün değilse, o zaman erdem aşığı aydınlanmacı, dikkatli ve temkinli olacaktır ve önyargıyla birlikte aynı zamanda onunla sıkıca iç içe geçmiş (varsayılan) doğruları defetmek yerine, önyargıya katlanacaktır. Tabii ki, bu kural baştan beri ikiyüzlülüğün koruyucusu oldu; bazı barbarlık ve batıl inanç çağlarına da bu kural neden oldu. Ele geçirilmek istendiği her seferinde kötülük, kutsallığa sığınarak kendini kurtardı. Buna rağmen insan dostu olan kişi, aydınlanma çağında bile buna dikkat etmek zorunda olacaktır. Burada geleneği-göreneği(onu)kötüye kullanmaktan ayıran sınırı bulmak zordur, ama olanaksız değildir.”³⁹ Bir şeyin mükemmelliğinin soyluluğunun, çürümesindeki çirkinliği artıracağını belirten Mendelssohn, benzer şekilde kültür ve aydınlanmada da gerçekleşeceğine işaret eder. Bir başka ifadeyle kültür ve aydınlanmanın yeşermesi soyludur, ama yozlaşması ve çürümesi de o denli tiksindiricidir. Ayrıca aydınlanmanın kötüye kullanılması ahlak duygusunu ve değerlerini zayıflatır. Yozluğa bencilliğe, inançsızlığa, sonuçta anarşiye götürür. Kötüye kullanılması halinde kültür ise, sefahatı, lüksü, şatafatı, zayıflığı, batıl inanışı ve tutsaklığı, köleliği getirir. Buna karşılık kültür ve aydınlanmadan oluşan bir ulusun eğitimi, yozlaşmaktan uzak kalacaktır, ulusal mutluluğundan başka bir tehlike de göremeyecektir.⁴⁰

³⁷ Moses Mendelssohn, "On the Question:What is Enlightenment?" (çev.J.Schmidt), *What Is Enlightenment* (ed.J.Schmidt), California 1996, s. 53-54; Mendelssohn, "Aydınlanma Nedir" Sorusu Üzerine (çev.Ali Irgat), *Toplumbilim/ Aydınlanma Özel Sayısı*, İstanbul 2000, s. 11.

³⁸ Mendelssohn, *a.g.e.* (1996), s. 55; Mendelssohn, *a.g.e.* (2000), s. 14.

³⁹ Mendelssohn, *a.g.e.* (2000), s. 14; Mendelssohn, *a.g.e.* (1996), s. 55.

⁴⁰ Mendelssohn, *a.g.e.* (2000), s. 14-15.

4. Aydınlanma Kavramına Farklı Yaklaşımlar

4.1. “Yunan Aydınlanması”nın Devamı Olduğu Görüşü

Bir anlayışa göre, Batı düşüncesinin yeniçağlarda kuramsal oluşumu ve çok yönlü uygulama sonuçlarıyla en etkili akımı olan Aydınlanma, günümüze kadar ulaşan gelişmelerin ve tartışmaların da beslenen kaynağı olarak, XVIII. yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, kökleri itibariyle ortaçağların sonlarında, belirmiş olduğu söylenebilir. Hatta geniş bir bakış açısıyla tarihe bakıldığında kökeni en azından belli ölçüde benzer özellikleri bakımından Aydınlanmanın ilkçağ “Yunan Aydınlanması”nın bir uzantısı ya da özünün Yeniçağ şartlarında bir tür tezahürü şeklinde değerlendirilmesinin yapılabileceği bile ileri sürülebilir. Bu takdirde Aydınlanma kuramsal temeli bakımından tamamen yeniçağın bir akımı olarak görülmekten daha çok, ilkçağın Yunan Aydınlanmasının yeniden doğuşu olarak tanımlanmak ve kavranmak durumundadır.

Vorlander, doğrudan XVIII. yüzyıl Aydınlanmasını ilkçağ “Yunan Aydınlanması”nın bir devamı olarak görmese de, felsefi düşüncenin gelişim süreci bakımından ikisi arasında bir koşutluğun (paralelliğin) bulunduğu kanaatini verecek tarzda bir değerlendirmede bulunur.⁴¹

Buna karşılık Gökberk, XVIII. yüzyıldaki Aydınlanma’nın, felsefe tarihinde, bir benzerinin, ilkçağda, M.Ö. V. yüzyılda “Grek Aydınlanması” olarak ortaya çıktığını ve ikisinin “esasta” benzer olduğunu ileri sürer. Benzerliği altı noktada toplar:

4.1.1. İnsan Aklının Geçişi: Eskiden din tarafından belirlenmiş kültür yapısının, din(i)değerlerin etkilerini yitirmesi üzerine yeni kültürün temelini insan aklının arayışıyla aydınlanma gerçekleştirmiştir. XVIII. yüzyıl Aydınlanmacıları gibi, “Grek Aydınlanması”nın tipik temsilcileri olan Sofistler, eski kültür değerlerini aklın ışığında sıkı bir eleştiriye tabi tutmuşlardır. Eskiden “her şeyin ölçüsü tanrılar”ıken, şimdi “her şeyin ölçüsü insan” olarak ortaya konulmuştur.

4.1.2. Sofistler: Sofistler düşüncenin konusu olarak insan ve kültürü almışlardır. Onlara kadar düşüncenin konusu doğa(phuseos)ydı.

4.1.3. Metafizikten Uzaklaşma: Metafizikten uzaklaşmıştır.

4.1.4. Toplumsal Felsefe: Toplum hayatının sorunları (devlet, toplum, din?) yoğun bir şekilde tartışmaya açılmıştır.

4.1.5. Felsefi Düşüncelerin Yaygınlaşması: XVIII. yüzyıl Aydınlanması’nda, özellikle Fransız Aydınlanması’nda olduğu gibi, “Grek Aydınlanması” da düşün-

⁴¹ Vorlander, *a.g.e.*, s. 28.

celerini geniş çevrelere yaymayı başlıca iş edinmişlerdir.

4.1.6. Edebiyat ve Aydınlanma: Edebiyat da Aydınlanma düşünceleriyle kaynaşmıştır.⁴²

Özetle İlkçağ Yunan düşüncelerinde de din ve geleneğe karşı bir başkaldırı, köktenci bir eleştiri, yeni hayat düzeninin temelini insanın kendi aklıyla kurma ve bütün bunların “popüler bir akım” boyutunda genişlemesi söz konusudur. Gökberk’e göre bunlar “her yerde her zaman aydınlanmaya” özgü niteliklerdir. Ancak “Grek Aydınlanmasının merkezi sadece Atina iken, XVIII. yüzyıl Aydınlanması çok merkezlidir.”⁴³

Bu görüş üzerinde uzun boylu tartışmaya girişmek fazla bir açılım sağlamayacağı gibi, düşünmenin mahiyet, nitelik ve oluşumunu dikkate almadan yapılmış bir değerlendirme ve karşılaştırma çağrışımına yol açar niteliktedir. Kaldı ki, sofistlerin gerisinde geniş oylumlu bir felsefi düşünce yoktu.

4.2. Yeniçağın (Modernizmin) Bir Ürünü Olduğu Görüşü

Çok genel çerçevesiyle Aydınlanma, İngilizce yanında diğer Avrupa dillerinde eşdeğer anlamında kavram olarak XVII. yüzyılda Locke ve Deistler ile İngiltere’de başlayan, XVIII. yüzyılda Bayle, Voltaire, Diderot ve öteki Ansiklopediciler ile Fransa’da gelişen ve özellikle Christian Wolff’un akılcı felsefesinin akıma yada teşebbüse hız kazandıran gücüyle Almanya’da (Mendelssohn, Lessing) bir entelektüel akım niteliği kazanan bir düşünce oluşumu anlamında kullanılmaktadır. Bir düşünce oluşumu şeklinde nitelendirilse de, gerçekte Aydınlanma hemen her Avrupa ülkesinde doğrudan veya dolaylı, az ya da çok nisbette etkisi görüldüğü ölçüde, hayatın ve düşüncenin hemen her alanında tezahürlerine tanık olundu denebilir. Bu bağlamda oluşumun veya akımın hakim konuma geldiği çağ “Aydınlanma Çağı” ya da aynı mahiyeti içerdiği anlamı içinde “Akıl Çağı” şeklinde tanındı ve tanıtıldı. Varsayıldığı anlamıyla aydınlanma, Ortaçağları karakterize eden/belirleyen akıldışıçılığın ve boş inancın (superstition) karanlığıyla karşılık oluşturur. Böyle olmasına rağmen onu genel bir yöntem içinde tanımlamanın pek kolay olmadığı da söylenmelidir.⁴⁴

Aydınlanma, genel olarak, XVIII. yüzyılın entelektüel ve kültürel hareketi olduğu kadar, aynı zamanda felsefi bir hareketidir de. Dolayısıyla Avrupa toplum-

⁴² Gökberk, *a.g.e.* (1974), s. 338-339; Gökberk, *a.g.e.* (1997), s. 73-78; Yunan edebiyat ve sanatının oluşumu, gelişimi ve felsefi düşünceyle ilişkisinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. André Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı* (çev.Kerem Kurtgözü), İstanbul 2004.

⁴³ Gökberk, *a.g.e.* (1974), s. 339.

⁴⁴ Michael Inwood, “The Enlightenment”, *The Oxford Companion to Philosophy* (ed.Ted Honderich), New York 1995, s. 236-37.

larını, özellikle ‘modern’ dönemin M.S. 1500’lü yıllardaki başlangıcından itibaren dönüştürmekte olan olaylar ve gelişmeler dizisinin entelektüel alandaki doruk noktası olarak da görülebilir. Bu toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmeler, bir yönüyle daha uzun vadeli ‘modernleşme’ süreçleriyle, diğer yönden de Batı’nın, ‘modern’ diye tanımlanan ben-bilincinin doğuşuyla iç içe geçmiş haldeydi. Aydınlanmayla birlikte Batı, kendi düşüncesi, kurumları ve değerlerinin üstünlüğüne, tartışmasız olmasa da, güçlü bir inanç oluşturdu. Modern bir devletin doğuşu ve kapitalist bir Pazar ekonomisinin yükselişi dahil, belli sayıda modernleştirici gelişme sürecinin başarılı tamamlanışıyla övünmekteydi. Entelektüel bakımdan, özerk bilimsel, sanatsal ve ahlaki alanlar, bu türden açık bir tarzda hiçbir ayırım yapmamış olan eskinin karşı konulmaz bir dini dünya görüşü olan şeyden ayrılmıştı. Bir başka anlatımla, Batı kendini ‘modern’ Batı olarak görmeye başlar. Özetle, Batı toplumu, eski Yunan ve Roma’ya kadar geri götürülebilen ve modern zamanlarda da devam eden bir dizi toplumsal ve kültürel gelişmeyle modernleştirilmişti. Görünüşte planlanmamış veya düzenlenmemiş bu gelişmelerin, değişimden çok, modernleşme süreçleri olarak nitelendirilmesi, “rasyonalite” tarafından oynandığı öne sürülen role dayanır. Nitekim Max Weber, Batı toplumunun bu evrimini ‘formel rasyonalizasyon’un bir süreci biçiminde değerlendirir.⁴⁵

Batı felsefesinin XVIII. yüzyıldaki görünümünün bir yansıması olan Aydınlanmanın “kurucu babaları” İsaac Newton ve John Locke eserleri ve görüşleriyle yeni bir dönemin kapısını araladılar. Bu iki yönlü bir gelişmeye yol açtı. Birincisi aklın “genetik kökenini”, eş deyişle aklın kaynaklarını gözler önüne sermek; ikincisiyse aklın araştırma alanı olan doğadan insana yöneltmek oldu. Birincisini “Essay Concerning Human Understanding: İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Deneme”siyle Locke, ikincisini “Treatise of Human Nature: İnsan Doğası Üzerine İncelemesi”yle Hume gerçekleştirdi. Bu iki filozof, Rönesans ile başlayan felsefenin yönünde önemli bir değişiklik yaptılar. Rönesans’ın doğal dünyayı konu edinen araştırması gerçeklik temelinde kurulmuştu. Hobbes, Spinoza, farklı ilkelere hareket etmiş olsalar da bu anlayışı yansıtmışlardı. Ayrıca Rönesansın matematiğe olan eğilim ve tutkusu, Rönesans biliminin matematiksel boyutu, akılcı ilkelere, zorunlu önermelere, nihayet “doğuştan düşünceler”e (ideas innate) bağlıydı. Yani Descartes ve Leibniz felsefelerinde temelleniyor ve bunlara yönelik ilgiyi besliyordu. İşte, Aydınlanmayla, insan zihnini açıklamak amacıyla doğanın kuruluşu ya da onun fizik gerçekliklerinden zihnin yapısına, mahiyetine dönüş yapıldı. Zihnin içeriğine ilişkin görgül bir

⁴⁵ David West, *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş* (çev.A.Cevizci), Paradigma, İstanbul 2001, s. 19-20; Modernizm ve Modernite’nin yeni bir yorum ve değerlendirmesi için bkz. Stephen Toulmin, *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*, 1992.

açıklamanın imkanı ortaya konuldu. Bilginin, salt matematiksel unsurlarından çok duyumsal bileşenlerine dikkat çekildi. İngiltere’de başlayan hareket Fransa yoluyla Kıta Avrupasına taşındı. Dolayısıyla Rönesans sonrası Avrupa felsefesinin akılcı ve metafiziksel özelliğine Aydınlanma felsefesi bilgiye kuramsal ve deneyici bir nitelik yükledi.⁴⁶

4.3. Batı Uygarlığının İç Çatışmasının Ürünü Olduğu Görüşü

Wokler, Aydınlanmayı Batı Uygarlığının kendi içinde bir çatışma sürecinin adı olarak ele alınması gerektiğini vurgular gibidir. Ona göre Aydınlanma “dogmatik inanç ile onun mezhebine ait bağnazlık ve barbarlık sonuçlarına karşı özgürlük ve akıl adına bir mücadeledir. Böyle bir mücadelede bir çok yorumcu, bilimin aydınlığında insan doğasının yeniden düzenlenmesini ya da topluluğa veya çeşitliliğe bakılmaksızın, bireysel kendine güvenin birlik ideallerinin birleştirildiğini, kendiliğinden hoşgörüsüzlüğün tehlikeli bir şekle dönüştüğü “ruhbanlık teolojisine” karşı Aydınlanma’nın kozmopolitliğinin bu görüşte bulunduğunu tasdik etmektedirler.⁴⁷

Bir başka ifadeyle, XVIII. yüzyıl düşüncesinde uluslar arası bir devinim, bir akım olan Aydınlanma, toplumsal ve siyasal önemde dallanıp budaklanma, yani bir düşünce oluşumu kimliğinde kendini ortaya koymadır. Bu bakımdan o, her şeyden önce bir üsluptur, bir tavidir, bir eleştirel kıvam veya tav (hemper)dır. Yani dünyevi, kuşkucu, görgül (empirical) ve aydınlanmacı bir tavidir. Daha açık kavranışıyla Aydınlanma, insanlığın “doğal duyguları”ndan ve “doğal” olan insan akılcılığındaki ateşli inançlar yoluyla tanımlanabilir, daha doğrusu tanımlanmalıdır. Bu tanımın gereğine uygun düşen dört seçkin örnekten söz edilebilir: Hume, Thomas Jefferson, Kant ve Voltaire. Bu dört seçkin örneğin Aydınlanma bakımından ne anlam ifade ettikleri ve hangi bakımdan önem arz ettikleri hususları üzerinde açıklamaya geçmeden Aydınlanma’nın insan akılcılığı konusunda şu hususların tartışıldığı söylenebilir:

4.3.1. İnsan Özgürdür: İnsanlar, herhangi bir neden için yaptığı davranışlarında özgürdürler. Oysa eskiden, siyasi ve dini olması dolayısıyla serbest olmadığı için geleneksel otorite tarafından ancak harekete geçirilirdi. Bu otoriteyi yenmeden özgürleşme isteği zayıf kalmaya mahkumdur.

4.3.2. Akıl Evrenseldir: İnsan akılcılığı evrenseldir ve gelişimi için sadece eğitim yeterlidir. Onların ortak akılcılığından dolayı, bütün insanlar haklara

⁴⁶ Cevizci, *a.g.e.*, s. 569-570; Gökberk, *a.g.e.* (1997), s. 79 vd., özellikle 83 vd.; West, *a.g.e.*, s. 21 vd., 24 vd.

⁴⁷ Robert Wokler, *Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London 2000, s. 241-242.

sahtirler, bunlar arasından hak seçilir ve bireysel alınyazıları biçimlenir.

4.3.3. Biçim Üstündür: İnsanlık akılcılığında inancın en son görünüşü;evrende (Newton'ın yasaları), zihinde (çağrışımçı ruhbilim), iyi bir hükümete (Birleşik Devletler Anayasası), mutlu bir hayatta(iyi bir hükümete olduğu gibi, 'uyumlu kılınmış'tır) ya da güzel mimaride (Palladios'un ilkeleri)olduğu gibi keşfedilebilecek tüm nesnelere gerçek biçimleri oldu. Bu bağlamda Aydınlanma, şiirde değil, nesirde, ifadenin anlamının öncelikli olduğu yüksek bir 'biçimci' çağdı.⁴⁸

4.4. Aydınlanmayı İtham ve Reddeden Görüşler

Ne var ki, Aydınlanmanın daha zirvesinde olduğu zamanda bile, düşünce sınırları içinde kalan eleştiriler bir tarafa, şiddetli itham, suçlama ve inkarlar ile karşı karşıya kaldığı açıktır. Mesela Aydınlanma'nın akılcılığına karşı, insanın bir duygu dünyasının, yani manevi dünyasının bulunduğu iddiasını dile getiren ve öncelikle sanat ve edebiyat alanında bir başkaldırının öncüsü rolünü üstlenen "Romantizm" akımı tipik örneklerdir.⁴⁹ Hatta, ileri sürüldüğü gibi, Aydınlanma bütün üyelerinin, yaklaşık olarak aynı şeylere inandığı "tekbiçimli" bir hareket hiç değildi. Sözgelimi, insan doğası konusunda Fontenelle'in, Voltaire'in ya da La Mettrie'nin insanın aşırı derecede kışkırtıcı, hasetçi, yoz ve zayıf olduğu görüşlerine karşı, diğer Aydınlanmacılar bu kadar olumsuz bir görüş içinde değillerdi. Aslında insanın değiştirilebilecek bir töze sahip olduğunu ve iyi bir eğitiminin, aydınlanmış bir yasa koyucunun insanı makul ve uygun bir şekilde sokabileceğini savunuyorlardı. Rousseau gibi insanın doğadan kötü değil, iyi olduğunu, ancak kendi oluşturduğu kurumlar yüzünden yıkıma maruz kaldığını düşünenler de vardı.⁵⁰ Yani fazlasıyla "kendinden memnun ve pürüzsüz duvarda"⁵¹ Aydınlanma bizzat çatlaklar oluşturmuştu. Hamann'ın yönelttiği ve Aydınlanma duvarında açtığı rahne bu bakımdan önemli bir örnektir.⁵²

Gerçekten Aydınlanma bir çok şeyle suçlanmış ve bir çok şeyden de sorumlu tutulmuştur. Fransız Devrimi'nden, totalitarizme, doğanın hakimiyet altına alınarak ustaca idare ve istismar edilmesine, Avrupalı sömürgecilikten, kışkırtıcı kapitalizme, nihilistçe bir tutumla "mutlak değerler"den kuşkuculuğa kadar bir çok konuda suçlanmıştır. Bir başka ifadeyle, Aydınlanma "iyi ile kötü arasındaki

⁴⁸ Robert Audi, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge 1999, s. 266.

⁴⁹ Isaiah Berlin, *Romantikliğin Kökenleri* (çev.M.Tuncay), İstanbul 2004, s. 40 vd.

⁵⁰ Berlin, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁵¹ Berlin, *a.g.e.*, s. 49.

⁵² Berlin, *a.g.e.*, s. 63 vd.; J.G. Hamann, "Metacritique on the Purism of Reason" (çev.K.Haynes), *What is Enlightenment?* (ed.J.Schimidt), California 1996, s. 154-159.

tüm tefrik etme yeteneğimizi tehdit “edicedir, ”mutlak değerler konusunda kuşkuculuk”tur.İnsanı “kavrayış olarak totaliter öğretiler, ideolojiler ve kurumlarla yüzyüze savunmasız” bırakandır.⁵³ Ortalama topluluk duygusunu yoz ve çürümüş hale getirebilecek hak ve özgürlük ipine iliştilmiş bir “tutku”dur ve “seçimleri, sözleşmeleri ve müktesep hakları elde eden birey ile devlet arasında hiçbir şey bırakmayan”, yasalar ile kurumlar sistemine kılavuzluk eden “birey hakları”nı adeta dokunulmazlık mertebesine yükeltendir.⁵⁴

Bu ve benzer yorum, değerlendirme ve irdeleme maksadı taşıyan görüşler yanında, Aydınlanma’yı açık ve keskin bir şekilde reddeden yaklaşımlar da vardır. Aslında bu bir “Aydınlanma Efsanesi”dir. Buna göre, “daha önce Batı karanlık içindeymiş, 18. asırda birden bire nura garkolmuş”, aydınlanma bu çağ ile sınırlıysa, öyleyse “biz elan karanlık içindeyiz.” Aydınlanma’yla nitelenen bu çağ ve düşünürleri, bu çağa dair çalışmalar ve düşünürlerin eserleri incelendiğinde varılması gereken yargı şu olmak durumundadır:”Aydınlanma felsefesi” şeklinde nitelenecek bir “felsefe yoktur.”⁵⁵ Çünkü felsefe kavramının içeriğinden böyle bir sonuç çıkarılamaz.⁵⁶ Ayrıca Aydınlanma’nın “mütecannis” bir öğretilsinden söz edilemeyeceği gibi, Aydınlanma filozoflarının “kadrosu”nu belirlemek de mümkün değildir.⁵⁷ Keza Aydınlanma’nın kendine özgü ayırtedici özelliği olmadığı gibi⁵⁸, “kim”in, “ne ile”, “nede” aydınlandığı da tartışmaya açıktır⁵⁹ ve çağın önemli kişilikleri “tutarsızlıklar” ile malüldürler.⁶⁰

Elbette Aydınlanma, özel olarak da felsefede kabul ve redlerin, hemen mahkum edilmemesi beklenir. Ancak bu kabul ve redlerin, dayanakları, yorumları, eleştiri ve değerlendirilmeleri felsefenin mahiyetine, sınırına ve kendine özgü yöntemine uygunluğu da gözetmelidir.

4.5. Aydınlanma Sadece Batıya Özgü Değildir Görüşü

Baştan beri yapılan açıklamalarda Batı düşüncesinin merkezde yer aldığı görülecektir. Bir başka söyleyişle Aydınlanma kavramının işaret ettiği düşünce oluşumu, evrensel niteliğini de vurgulamak suretiyle Batı düşüncesinin belli bir

⁵³ Leszek Kolakowski, “The Idolatry of Politics”, *Atlantic Community Quarterly* 24/Güz, 1986, s. 219-230.

⁵⁴ J.Q. Wilson, “The Moral Sense”, *What is Enlightenment*, California 1996, s. 244-250; Richard Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge 1987, s. 52-54.)

⁵⁵ Fehmi Baykan, *Aydınlanma Üzerine Bir Derkenar*, Ankara 1996, s. 1.

⁵⁶ Baykan, *a.g.e.*, s. 2.

⁵⁷ Baykan, *a.g.e.*, 1996, s. 3.

⁵⁸ Baykan, *a.g.e.*, s. 8vd.

⁵⁹ Baykan, *a.g.e.*, s. 18 vd.

⁶⁰ Baykan, *a.g.e.*, s. 27 vd.

evresinde (XVII. ya da XVIII. yüzyılda) varlığını ortaya koymuştur. Ne var ki Aydınlanma kavramının belirlenmesinde ortaya çıkan özellikleri içeren, Batı düşüncesi dışında kalan bazı düşünce veya inanç sistemlerinin bulunduğunu hemen hatırlatmak yerinde olacaktır.

Aydınlanma'nın doğrudan işaret ettiği anlam özellikleri olarak, bilinçsizlikten veya cehaletten çıkıp hakikate, karanlıktan sonra aydınlanmaya erişme durum veya süreci söz konusudur. Bu açıdan Doğu Dinlerinde özellikle Budacılık ve Hinduculukta Aydınlanma, mükemmeli kavramak maksadıyla insan arayışının bir ifadesidir. Bir başka söyleyişle Avrupa, aynı zamanda Amerika tarihinde Aydınlanma, aklın gücüne adeta mutlak güvenme şeklinde XVIII. yüzyılın hakim entelektüel ruh haline göndermede bulunurken, Doğu inancında tamamen farklı boyutta anlaşılır. Gerçekte doğu geleneğinde aydınlanma “kozmetik gerçekliği mükemmel kavramayı düzen içinde başarmak” uğruna dünyaya ait veya maddi bilgidен onunla olan bağlardan kurtulmayı şart koşar. Buna karşılık Batı Aydınlanması, akli düşünceyle insan ilerlemesine bağlanmayı ve bunlara odaklanmayı zorunlu kılar. Nitekim Hint geleneğinde “aydınlanma”, “uyanma”, “bilgelik”, “farkında olma” anlamına gelen Sanskritçe “bodhi” kelimesiyle karşılanmaktadır. “Bothi” “aydınlanmış kimse/kişi” (enlightened one) demek olan “Buddha”nın da köküdür. Budacı aydınlanma kavramı, Buddha'nın yedi hafta bir ağacın altında oturarak eriştiği istikrar durumuyla bağlantılıdır ve farkında olma merhalelerinin gelişimine eriştiği esnada, nihayet tam aydınlanmaya, yani Buddhalaşmaya varmadır. Bu anlamda Aydınlanma, dünyayı yada evreni kavrayan olma ve gerçeklik olarak yanılmanın perdelerinden müstağni kalmaz; Nirvana'dan önceki durum ve geçit (passageway)tir.⁶¹

Aydınlanma'yı, aydınlatmayı da içerir mahiyette kavrayarak temellendirmeye çalışan ve “İşrakilik” olarak adlandırılan bir akım İslam düşüncesi için de söz konusudur. Kuşkusuz, İslam düşüncesi bakımından bir Aydınlanma'dan söz açmak istendiğinde, özellikle “işrak” kavramı bağlamı göz önünde tutulduğunda, hem Batı düşüncesindeki, hem de Hint düşüncesindeki kökeni, dayandığı ilkelere, kavramları ve yöntemleri derinliğine bir incelemeyi zorunlu hale getirir. Bu düşünce sistemlerinin bütünlüğü dikkate alınmadan, sadece bir yönü itibariyle ortaya çıkabilecek bir takım benzerlikler arasında karşılaştırmalara yönelmek aldatıcı sonuçlar doğurabilir. Dolayısıyla İslam düşüncesinde, kendine özgü

⁶¹ Chris Rohmann, *A World of Ideas*, New York 1999, s. 115-116; Hint felsefesi ve inancı için bkz. Paul Younger, *Introduction to India Religious Thought*, London 1972 (Bu eser İsmail Kılıoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiş, ancak yayınlanmamıştır.); H.J. Störig, *İlkçağ Felsefesi/Hint Çin Yunan* (çev.Ö.C.Güngör), İstanbul 1994, s. 35, 115; H. Zimmer, *Hint Felsefesi* (çev.S.Umran), İstanbul 1992, s. 27vd., 505vd.; S. Radhakrishnan, *The Principal Upaniṣads*, India 1997, s. 94, 119vd.; P.T. Raju ve dğr., *Asya Dinleri* (çev. A.Davudoğlu), İstanbul 2002, s. 167vd.

kavramlara, ilkelere ve yöntemlere sıkı sıkıya bağlı görölmesi gereken İşraki öğretiyi, Batı düşüncesinin bir özelliği olarak, belli döneme münhasır Aydınlanma ile birlikte ele almak pek tutarlı bir yaklaşım sayılmamalıdır. Bu mülahazalar çerçevesinde konuya işaret etmekle yetiniyoruz. Başka bir yazının inceleme konusu olarak düşünüyoruz.⁶²

Aydınlanma'nın bir sorun boyutunda ele alınması gerektiğini bu yazıda ana hatlarıyla ortaya koyduktan sonra, onun felsefi yönünü, Rönesans'tan itibaren ortaya çıkan gelişmeler ile ilgisini tesbit etmek için tarihi seyrine bakmak gereği duyuyoruz. Bunu da "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışılması" başlığı altında ele almanın uygun olduğunu belirtmekle yetiniyoruz.

---

⁶² İşrakilik konusunda genel bir bilgi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İşlam Felsefesi*, Ankara (tarihsiz), s. 188-216; Hilmi Ziya Ülken, *İşlam Düşüncesi*, İstanbul 1995, s. 233, 241, 347; Mehmet Bayraktar, *İşlam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s. 120vd.; Macit Fahri, *İşlam Felsefesi Tarihi* (çev. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 333vd.; Henry Corbin, *İşlam Felsefesi Tarihi* (çev. H.Hatemi), İstanbul 1986, s. 202-214; M.M Şerif, *İşlam Düşüncesi Tarihi* (çev. M.Armağan), I, İstanbul 1990, s. 389vd.; Hasan Şahin, *İşlam Felsefesi Tarihi Dersleri*, Ankara 2000, s. 112vd.; İlhan Kutluer, *İşlam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996, s. 70, 84, 111, 120, 130 vd.